

ХТО ВИ, АНТОНЕ МАКАРЕНКО: «ДОН-КІХОТ ПЕДАГОГІКИ», «ЯНИЧАР ПЕДАГОГІКИ», «ВЕЛИКИЙ ПЕДАГОГ ГУЛАГУ», «ІНЖЕНЕР ДИТЯЧИХ ДУШ», «ПЕДАГОГ-ЕКСПЕРИМЕНТАТОР СВІТОВОГО ЗНАЧЕННЯ», «ВЕЛИКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГ ХХ СТОЛІТТЯ»?!

До 130-річчя від дня народження

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук

Олександр Волинін, у 1909 р. захистив дисертацію на ступінь магістра богослов'я. Одержав звання професора в духовній академії. Згодом він відійшов від релігії, отримав освіту історика в Київському університеті й розпочав діяльність директора Великосорочинської вчительської семінарії. З відкриттям учительського інституту в Полтаві призначений директором (1914–1917 рр.).

З його ініціативи книгозбірня закладу регулярно поповнювалась іншомовними джерелами, які викладачі й студенти використовували для підготовки до занять та саморозвитку. Бібліотеку вищу було засновано разом із відкриттям Полтавського вчительського інституту 1914 р. Директор Олександр Костянтинович власноручно склав список книжок, які й сьогодні вважаються класичними та обов'язковими для вивчення в педагогічних вищах світу. Це твори В. Бехтерева, Я. Коменського, П. Лесгафта, Д. Локка, Й. Песталлоцці, І. Сеченова, К. Ушинського. О. К. Волніну вдалося за короткий час сформувати невеликий, але дружний викладацький колектив учительського інституту в Полтаві. Заклад забезпечував історичну й філологічну підготовку випускників.

В інституті панувала «високоінтелегентна й відверта атмосфера», як підкреслювалось у прощальному листі викладачів інституту з приводу переведення О. К. Волніна на інше місце роботи в 1917 р. Із українізацією шкіл, на прохання самого О. Волніна, разом із іншими викладачами переведений до учительського інституту до м. Новомиколаєвськ. Викладав педагогіку, психологію та логіку, керував педагогічними конференціями. У 1921–1925 рр. – викладач В'ятського педагогічного інституту імені В. І. Леніна, засновник кафедри педагогіки і психології. У 1925 р. переїхав до Москви, викладав на робітфаці Академії комуністичного виховання імені Н. К. Крупської. Керував відділом освіти правління Північної за-

лізниці. З 1927 р. був викладачем російської мови у школі № 1 Ярославської залізниці. 6 вересня 1940 р. одному з перших із-поміж 25 учителів присвоєно звання заслуженого учителя РРФСР. Помер у 1942 р. у Москві, похований на цвинтарі Донського монастиря.

А. Макаренко, як зазначає Л. Пархоменко, пізніше неодноразово буде згадувати про педагогічний колектив інституту та досить часто публічно говоритиме про непересічний вплив на нього першого директора (ректора) Олександра Костянтиновича Волніна, відзначаючи його роль у гуманізації своїх поглядів, розвитку ціннісних орієнтацій, потреби у постійному професійному самовдосконаленні [8, 204]. Маючи неабиякі педагогічні здібності у поєднанні з тактовністю, добропорядністю, професіоналізмом, у спогадах Антона Семеновича директор постає ідеальним наставником: «Багато зробив для мене та інших студентів Олександр Костянтинович. Він виховував у нас кращі людські устремління. У моєму ж педагогічному житті він створив найосновніші принципи та навички духу. У нього я запозичив основне положення моєї педагогічної віри: якомога більше вимог до людини і якомога більше поваги до неї» [8, 205].

У 1916 р. Антона Семеновича мобілізовано до царської армії, йшла Перша світова війна. Близько півроку, він перебував на строковій військовій службі, до своєї комісації у березні 1917 р.: він страждав на короткозорість. Після цього він знову повертається на навчання до Полтавського учительського інституту. У 1917 р., гідний учителя О. Волніна, учень А. Макаренко блискуче закінчив його, за дипломну роботу «Криза сучасної педагогіки» отримав золоту медаль і відповідну їй педагогічну характеристику. Зокрема у характеристиці зазначалося: «Макаренко Антон – видатний вихованець за своїми здібностями, знаннями, розвитком і працьовитістю, особливий

* Закінчення. Початок див. «Історія в рідній школі» № 6, 2018.

інтерес проявив до педагогіки і гуманітарних наук, з яких багато читав і представляв чудові твори. Буде гарним викладачем з усіх предметів, особливо ж з історії та російської мови.

Після закінчення інституту юнак мріяв про вступ до Московського університету. На жаль, як казеннокоштный стипендіат, Антон був зобов'язаний або повернути державі гроші, або відпрацювати шість років у школі. Грошей не було, і тому А. Макаренко деякий час працював учителем зразкової школи при Полтавському учительському інституті. І знову – хор, оркестр, театр, учнівські бригади з щоденною подачею рапорту, батьківський комітет. Проза життя і поезія праці. У цей період Антон Семенович багато експериментує: вводить у діяльність школи спільну працю; нарукавні знаки різних загонів; використання символіки і воєнізованих вправ; створює учнівський комітет [2, 43–44].

Українська революція (1917–1921 рр.) і пов'язані з нею національно-визвольні змагання у вересні 1917 р. повертають його до рідного Крюкова. Він був призначений на посаду інспектора (сучасною мовою директора) Крюківського двокласного залізничного училища, де колись починав свій педагогічний шлях і яке незабаром за його безпосередньої участі реорганізується на об'єднане залізничне вище початкове училище. У цей період Антон Семенович велику увагу приділяв організації дитячого та педагогічного колективу; трудовому вихованню дітей; клубній та гуртковій роботі учнів; здійснював культурно-освітню роботу з-поміж населення. У закладі створюються учнівський кооператив, трудова дружина, з виховною метою вводяться військовий стрій, оркестр і знамено. У Крюкові для робітників-залізничників А. С. Макаренко відкрив вечірню школу, у якій викладав історію, російську мову та літературу. В училищі він пропрацював до 1919 р. Після захоплення Крюкова Добровольчою армією А. Денікіна, А. Макаренко несподівано залишає місто і переїздить до губерньського центру, Полтави, (ще раніше зайнятої Денікіним), де на пропозицію міської управи очолює 2-ге нижче міське початкове училище ім. князя Куракіна. До осені 1920 р. він обирається членом правління міської профспілки учителів російських шкіл та членом губерньської спілки вчителів. У березні 1920 р. він був обраний від Спілки вчителів до складу Полтавської ради солдатських і робітничих депутатів і залишався членом ради принаймні до квітня 1921 р., працюючи в секції освіти. Короткий час він працює заступником начальника відділу трудових колоній при Полтавській губнаросвіті. Губнаросвіта

призначила А. С. Макаренко відповідальним розпорядником організації першого в Україні дитячого палацу, який відкрився у Полтаві 25 липня 1920 року: «Постійно, бувало, зустрінеш його, <...> то супроводжуючим підводу з рослинами, реквізованими в колишніх багатих особняках, а то й підводу з мішками, наповненими пряниками та цукерками» [10].

Якось завідувач губерньського відділу народної освіти України запропонував йому очолити колонію особливого типу для малолітніх злочинців – без дроту й охорони. І Макаренко погодився. Так, у вересні 1920 р. його призначають завідувачем колонії для неповнолітніх правопорушників у селі Ковалівка у 6 км від Полтави. У напівзруйнованому приміщенні колишньої колонії для малолітніх злочинців розпочалося його нове життя і діяльність. «...Після революції, – писав А. С. Макаренко, – доля доручила мені «найнижчий відділ людства – безпритульних... я терпляче привчив їх до праці і до школи» [5, 350]. Саме тоді А. С. Макаренко гостро відчув сенс свого життя. Сенс притягує людину, як зазначав у свій час В. Франкл. Це означає – людина спроможна вирішити, чи хоче вона реалізувати цей сенс. Здійснення сенсу завжди передбачає прийняття рішення. І Антон Семенович прийняв найважливіше рішення в своєму житті. Він став і педагогом, і батьком, і захисником, і порятунком для знедолених дітей, яким теж допоміг знайти значання свого життя і набути життєздатності. Сенс, як відомо, не можна надати, його треба знайти. Науковці відзначають спонукальний характер, притаманний кожній окремій ситуації, в якій ми зустрічаємося з дійсністю. Сенс не тільки має, а й може бути знайдений, і в пошуках сенсу людину спрямовує його совість. Іншими словами, совість – це орган сенсу. Її можна визначити як здатність виявити той єдиний і унікальний сенс, який криється в будь-якій ситуації. А. С. Макаренко відчув свою відповідальність за долю цих дітей і вчинив за своєю совістю [4, 240].

З 1920 по 1926 рр. А. Макаренко працює директором Ковалівської колонії. «Вся історія колонії є історія боротьби за її існування», – скаже пізніше А. С. Макаренко. Спочатку в колонії не вистачало найнеобхіднішого, хлопці мерзнули без теплового одягу і взуття. Однак зовсім не це виявилось найскладнішим. У багатьох колоністів був багатий досвід крадіжок і озброєних пограбувань, так що владу якогось «фраера в окулярах» вони визнали не відразу. Поступово, із педагогічного безсилля і напруженої боротьби з безліччю несприятливих обставин, народжується головний постулат педагогічної віри Мака-

ренка – якомога більше вимогливості до людини, якомога більше поваги до неї.

Провідною стратегією Макаренка стає залучення вихованців у «загальний рух» господарчого розвитку колонії. Колонія бере в оренду і протягом декількох років відбудовує напівзруйновану поміщицьку економію, вперто розвиває за останніми агрономічними і зоотехнічними вимогами власне господарство, бореться за оренду великого парового млина, організує низку кустарних майстерень. На фоні всього цього відбувається головне – росте, міцніє і загартовується нове соціально-педагогічне утворення – винайдений А. С. Макаренком так званий виховний колектив, що об'єднує педагогів і підлітків у складній системі повноважень.

Незабаром колонія перетворюється на потужний виховний центр, що здійснює культурну і господарську експансію на всій прилеглий території. Макаренко змальовує перед своїми вихованцями привабливу колективну і особистісну перспективу. Колонійська школа надсилає найкращих своїх випускників у середні і вищі навчальні заклади. Докладно розкрита у «Педагогічній поемі» історія колонії, якій на пропозицію Макаренка було присвоєне ім'я його літературного кумира Максима Горького, у принципових моментах підтверджується документами багатьох архівів. Після напруженого періоду педагогічної й економічної розбудови очолюваний А. С. Макаренком заклад почав привертати до себе увагу громадських і адміністративних кіл, потрапив на шпальти місцевих і навіть республіканських засобів масової інформації. З 1923 р. він став дослідно-показовою установою Наркомосвіти УСРР (НКО) [9].

Одним із найцікавіших соціально-педагогічних проектів А. С. Макаренка, своєрідним референсом його педагогічної біографії була ідея укрупнення і об'єднання інтернатних закладів, до якої він у процесі своєї діяльності повертався неодноразово. Безперечні успіхи горьківської колонії давали підстави сподіватися на універсальність створеної і апробованої п'ятирічним досвідом її роботи виховної системи. Тому 8 серпня 1925 р. А. С. Макаренко звертається з доповідною запискою до Головного управління соціального виховання Наркомосвіти України, у якій ретельно обґрунтовує недоцільність і неекономічність дрібних виховно-трудовак закладів і пропонує ідею заснованого на великому виробництві потужного виховного підприємства, що об'єднує вихованців усієї України у єдиний трудовий колектив. Загалом, підтриманий владою проект вилився тоді у такі практичні форми: по-перше, у травні 1926 р. колонію ім. М. Горького було переведено на базу

більш численної, але вкрай занедбаної трудової колонії ім. 7 листопада, біля тодішньої столиці України – Харкова. По-друге, влітку 1927 р. всіх вихованців інтернатних установ Харківщини, близько 6 тисяч осіб, було об'єднано у так званий Трудовий дитячий корпус, керівництво яким покладалося на А. С. Макаренка. Однак очікуваного розповсюдження ефективної «горьківської» системи виховання тоді так і не відбулось: влада не схвалила майже жодного із запропонованих А. Макаренком статутних документів корпусу і помітно урізала його кошторис, а в окремих закладах недостатньо підготовлені і недбалі педагоги почали спотворювати головні засади макаренківської педагогіки. Невдовзі і його самого як позапартійного було усунуто від керівництва корпусом [9].

Уряд УСРР у 1926 р. прийняв постанову про передачу функції боротьби з безпритульністю від НКО до ГПУ, яке з часом було перейменовано в НКВС. Усі дитячі колонії України, зокрема й колонія ім. Горького в Куряжі, були перепідпорядковані Наркомату внутрішніх справ. Згідно з тогочасною офіційною версією, службовці НКВД України в зв'язку зі смертю наркома Дзержинського вирішили на власні кошти як пам'ятник йому побудувати в Харкові зразковий виховний заклад – дитячу трудову комуноу для безпритульних. На посаду завідувача був запрошений А. Макаренко, який як педагог користувався великим авторитетом у роботі з безпритульними, і з жовтня 1927 року по вересень 1928 він завідував колонією ім. Горького в Куряжі й комуною імені Дзержинського одночасно.

1928 р. став одним із найдраматичніших років у житті педагога А. Макаренка. «Я опинився у неприємному сусідстві з богами. Вони роздивлялися мене неозброєним оком, і сховатися від них з усією своєю технікою я був не в змозі», – зауважить згодом він сам. Після зруйнування ідеї трудового корпусу, особливо загострюється ідейне протистояння педагога з керівними освітніми інституціями і офіційною педагогічною доктриною. Безпрецедентно, ефективно сформована ним виховна система піддається огульному цькуванню, до якого долучаються навіть найвпливовіші особи тогочасної радянської освіти М. Скрипник, Н. Крупська, А. Луначарський. Не в змозі більше терпіти цього, А. Макаренко вирішує залишити горьківську колонію, але налякана масштабами дитячої безпритульності і злочинності влада умовляє його залишитись хоча б до очікуваного влітку 1928 р. приїзду в гості до колоністів їх шефа, М. Горького, листування з яким тривало уже кілька років.

Візит письменника та його триденне перебування у колонії і комуні ім. Дзержинського, а також повна підтримка «горьківської» системи виховання, стали своєрідним тріумфом педагогічного новаторства Антона Макаренка [9]. Причини свого конфлікту з офіційними бюрократами від педагогіки, кабінетними вченими А. С. Макаренко сформулював у листі до Горького від 18 квітня 1928 року: «Мене зараз ідять <...> лише тому, що я рішуче відмовляюся підкорятися тим безглуздим укладкам, тій купі забобонів, які чомусь славляться у нас під виглядом педагогіки. А то хіба важко мене їсти? Коли організовується життя 400 хлопців, та ще правопорушників, та ще в умовах злиднів, так важко бути просто посадовою особою, у такому разі необхідно стати живою людиною, отже, потрібно і ризикувати і помилятися. Де в роботі є захоплення і пафос, там завжди можливі відхилення від ідеально гаданих рухів. / А мене ідять навіть не за помилки, а за найдорожче, що у мене є – за мою систему. Її провина лише в тому, що вона моя, що вона не складена з шаблонів. До цього йшлося. <...> / Водночас ніхто не наважується стверджувати, що в колонії Горького справа поставлена погано. Взагалі жодної логіки у всьому цьому немає. <...> / Інколи мені хочеться сміятися, дивлячись на всю цю дитячість, а частіше все-таки доводиться прямо впадати в тугу. У нас так легко можуть зламати і розтоптати велику потрібну справу, і ніхто за це не відповідає. <...> / Після цього чи варто що-небудь робити. Адже в такому разі набагато спокійніше просто служити і чесно отримувати платню. <...> / До вас приводять запущеного парубка, який вже й ходити розучився, потрібно з нього зробити Людину. Я піднімаю в ньому віру в себе, виховую в ньому почуття обов'язку перед самим собою, перед робітничим класом, перед людством, я говорю йому про його людську і робочу честь. Виляється все це ересь. Потрібно виховати класову самосвідомість (між нами кажучи, навчити тіпати язиком за текстом підручника політграмоти). / <...> Якщо мене б'ють педагогічними догмами, то я б'ю живим колективом 400 горьківців, бадьорих, веселих, енергійних, знайомих собі ціну і з прекрасною робочою «установкою». Якщо цей аргумент не дійсний, то, значить, і боротися нема за що» [9].

Протягом наступних 7 років діяльність А. С. Макаренка пов'язана із комунією ім. Дзержинського, де його «безпритульній педагогіці дали висловитись до кінця». Тут він працював до 1932 р. завідувачем, а наступні три роки – начальником лише педагогічної частини комуні. Згур-

тувавши дитячий колектив, А. Макаренко робить ставку на велике сучасне виробництво як провідний фактор виховання. Незабаром комуні відкриє власні заводи, що виробляли надзвичайно рентабельну на той час продукцію – електродрилі та перші в країні плівкові фотоапарати (славетна марка ФЕД). Даючи державі мільйонні прибутки, заклад переходить на повну самооплатність. Потужний виховний потенціал комуні ім. Дзержинського, що не мав аналогів, стрункість і вишкіл колективу дітей роблять її відомою навіть далеко за межами СРСР. Прем'єр Франції Е. Ерріо, письменники-антифашисти Анрі Барбюс, Ю. Фучик були в ті роки її гостями. Сучасними спадкоємцями комуні є два потужних харківських підприємства – ФЕД і Комунар [9].

Комуні імені Дзержинського прославилася на весь світ, її прагнули відвідати культурні та громадські діячі багатьох країн. Коли в 1934 році столицю України було переведено до Києва, а проблема безпритульних дітей після голодомору 1933 р. стала дуже гострою, влада вирішила доручити Макаренкові організаційно-виховну роботу в масштабах республіки, і він був рекомендований на посаду заступника начальника відділу трудових колоній в апарат НКВС. Так, безпартійний, з сумнівною репутацією (рідний брат – колишній білий офіцер, живе за кордоном) педагог став співробітником відомства, яке отримало у суспільстві негативну репутацію. Хто ж став ще одним, крім М. Горького, захисником опального педагога? Відомий німецький дослідник-макаренкознавець доктор Хілліг Гетц чітко відповідає: нарком ГПУ-НКВС УРСР Всеволод Балицький, якого нарком освіти УСРР Микола Скрипник назвав «Гільйотина України».

Всеволод Аполонович Балицький народився 27 жовтня 1892 р. в місті Верхньодніпровськ колишньої Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область). Дитинство та юність провів у Луганську, де його батько працював помічником бухгалтера на заводі патронів. Пізніше Балицький згадував, що його сім'я ніякого «майна не мала», що «жив після 17 років на власний зарібок» та що в Луганську «вперше познайомився з революційним рухом».

У різні роки він, як і багато інших чекістів, по різному ідентифікували себе. Так, в «Автобіографічній анкеті члена Всеукраїнського ЦВК Рад» 9 січня 1922 р. власноручно вказав свою національність: росіянин. Росіянином він записаний і в «Службовому списку для осіб, що перебувають на службі в органах ГПУ», що датовані 1927 р. Пізніше в усіх документах значився українцем, а після арешту в 1937 р. знову записався у «ро-

сіяни». Своє соціальне походження він зазвичай вказував «з службовців» або «з інтелігентів», хоча люди, що знали його з Луганська, стверджували, що Балицький був дворянином. У Луганську Всеволод познайомився з гімназисткою Людмилою Олександрівною Четвериковою, котра була молодша за нього на два роки. Відтоді він став частим гостем у сім'ї бухгалтера земської управи Івана Васильовича Проворного, що перебував в громадському шлюбі з матір'ю Людмили – Марією Василівною.

Після закінчення гімназії він вступив у 1912 р. на юридичний факультет Московського університету та одночасно відвідував курси в Лазарівському інституті східних мов. Судячи з усього, він мріяв про кар'єру дипломата, оскільки осіб, що мали подібну освіту, чекала робота на Близькому Сході по лінії російського міністерства закордонних справ. Особливих успіхів в вивченні іноземних мов Балицький, судячи з усього, не досяг. І якщо на початку 1920-х рр. він писав: «читаю перською, французькою, німецькою», то пізніше оцінював свої філологічні здібності значно скромніше. У його «Службовому списку співробітника ОГПУ» відмічалось: «1. Яка національність – українець. 2. Яка мова вважається рідною – російська. 3. Якими мовами ще володіє – ніякими».

Наскільки добре Балицький володів українською мовою, невідомо. Водній з партійних анкет на запитання: «Чи знаєте ви українську мову (підкресліть: пишете, читаєте, говорите, виступаєте)», він дав «конкретну» відповідь: «Знаю». У Москві він починає працювати в студентських революційних гуртках і в 1913 р. вступає в члени РСДРП меншовиків. Факт, що він перебував в меншовицькій партії, старанно замовчувався в його офіційній біографії. Коли в 1936 р. Балицький виявив, що в його біографії, що була надрукована для червоноармійців-прикордонників, вказано, що він в минулому перебував «в об'єднаній РСДРП», то його обуренню не було меж.

Проте в партійних та службових документах він не замовчував своє меншовицьке минуле: тоді це був дуже розповсюджений «гріх» серед партійно-радянської номенклатури. У 1925 р. він стає більшовиком та мобілізується до армії. Про подальші етапи свого життя він писав в автобіографії: «Як студент направлений в Тифліську школу прапорщиків. Як політично неблагонадійний направлений спочатку на Кавказький, а потім на Персидський фронт. З початку лютневої революції керував революційним рухом серед солдат старої царської армії. Був обраний головою полкового комітету 114-го піхотного запасного полку та головою гарнізонної ради солдатських депутатів

міста Тавріз (Персія). Одночасно вів партійну роботу серед російської колонії та персидської бідноти міста Тавріза». За революційну діяльність був заарештований і провів два місяці у в'язниці 7 Кавказького корпусу. Після звільнення очолював товариський суд. У 1918 р. під час відступу російської армії з Персії вів партійну роботу в Закавказзі, і в квітні–липні був членом партійного комітету і бюро РСДРП(б) Гурії і Мінгрелії. Потім його заарештували грузинські меншовики та півтора місяці протримали в Кутаїській в'язниці. Вийшовши на волю, Балицький, за його словами, «[...] був відряджений Кавказьким Крайовим Комітетом до Москви. По дорозі заарештовувався німцями і Центральною радою, але втік з-під арешту. У Харкові ЦККП(б)У залишений для роботи на Україні». Свою діяльність в Україні Балицький, який мав у партійних колах псевдонім «Всеволод», розпочав у січні 1919 р. в Києві як «особливий уповноважений Української Республіки». У тому ж місяці рішенням ЦК КП(б)У був відряджений на роботу у Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУЧК). Про настрої і переконаннях, з якими Балицький прийшов у ВУЧК, розказує його вірш, що був опублікований в лютневому номері «Известий Киевского комитета рабочих и крестьянских депутатов» за 1919 г.: Мы дружно на бой поднялись, / И там, где недавно так весело жилось / Потоки крови полились. / Так что же? Пусть льется, не будет пощады, / Ничто не спасет вас, ничто!». З цього часу і до арешту та розстрілу у 1938 р. В. Балицький – один із головних організаторів масового терору в Україні, що забрав життя десятків тисяч людей [13, 382–384].

Своєму знайомству з А. Макаренком В. Балицький завдячує своїй молодшій сестрі Наталії. Саме вона порадила кандидатуру А. Макаренка як найліпшу на посаду начальника колонії ім. Ф. Дзержинського (заснування якої було ідеєю самого В. Балицького). Антон Семенович познайомився з Наталією Балицькою, студенткою Харківського інституту народної освіти, після переїзду колонії імені М. Горького із Полтави у Куряж під Харків у 1926 р. Наталія була головою шэфського комітету комуни.

За свідченням очевидців, Антон Семенович відразу ж закохався у розумну і досить симпатичну та вродливу дівчину. Ба навіть мав намір одружитися. Але добре проінформований брат про родинні зв'язки Антона Макаренка став на заваді цим намірам, що геть не вплинуло на подальше дружнє ставлення Всеволода Аполонівича до педагога-інтузіаста. Згодом вони не раз будуть зустрічатись у справах й особисто. Як свідчать сучасники, вони симпатизували один

одному й між ними було повне взаємопорозуміння: не лише високопосадовець-чекіст цінував свого безпартійного підлеглого високопрофесійного спеціаліста, а й педагог з великою повагою ставився до свого очільника. «Як говорив Балицький, – згадує радянський партійно-комсомольський діяч О. Мільчаков, – він ще з 1925 р. захоплюється Макаренком. Саме з цього часу він користується консультаціями і порадами Антона Семеновича, їхні взаємини стають товаришескими, рівними. У компанії, на нарадах В. Балицький завжди звертався до Макаренка як метра. Упродовж майже 10 років діяльності педагога у системі НКВС В. Балицький у долі та житті А. Макаренка відіграв роль, яку не варто недооцінювати і не помічати... Він оберіг його і від можливо-го арешту... Про реакцію Антона Семеновича на арешт і загибель самого В. Балицького нічого невідомо. Лише у щоденнику педагога між 14 серпня і 13 грудня 1937 р., мабуть не випадково, як припускає німецький дослідник Х. Гетц, чотири сторінки пропущено і будь-які записи у них відсутні [12, 65–67].

Робота в апараті НКВС не припала А. Макаренку до душі, оскільки він був відірваний від живої педагогічної діяльності, і він почав домагатися свого звільнення. Про характер цієї роботи А. Макаренко залишив емоційні відгуки у листах до головного фінансиста комуні і свого друга К. Кононенка: «Я зробився бюрократом і з кожною годиною проникаюся все більшою і більшою ненавистю до цієї спеціальності. Фізично я нічого не роблю, але паперу переводжу дуже багато. Ненавиджу папір, друкарок, пошту. Друкарок я поставив би поза законом. Просто віддав би наказ: знищити на місці після посвідчення особи»; «В цьому самому ВТК мене використовують виключно як письменника – пишу цілими днями доповіді, огляди, зведення. До того дописався, що хочу вже скласти «Пам'ятку доповідачам». Між іншим, я дійшов глибокого переконання, що доповідей цих ніхто не читає, що взагалі вони нікому не потрібні». Те ж саме ми знаходимо і в його листі до О. Горького: «Робота у мене зараз бюрократична, для мене незвична і неприємна, за хлопцями сумую страшенно». Тему обурення новими бюрократичними обов'язками А. Макаренко продовжує і у своїх записниках: «Доповіді, огляди, зведення, подання. Їх пишуть, друкують, виправляють, передрукують, часто потім кидають, тому що вони нікому не потрібні. Можна збожеволіти <...>» [9].

Його служба в НКВС, що тривала з липня 1935 року по жовтень 1936, була пов'язана тільки з дитячими колоніями [3, 21–22].

Страждаючи від небажаних і незвичних для себе професійних обставин, А. Макаренко весь час наполегливо намагається звільнитися з органів НКВС, роблячи ставку, передусім, на свої письменницькі перспективи і підтримку О. Горького. Настійні намагання залишити НКВС на решті призводять до того, що на початку 1937 року А. Макаренко звільняється. У рапорті про звільнення він зазначає: «31 рік я завжди працював безпосередньо з дітьми, я не маю жодного досвіду роботи в адміністративному апараті, користь, яку приношу тут, абсолютно нікчемна. Після видання моєї книжки «Педагогічна поема» на мене лягло багато літературних зобов'язань, які я не в змозі виконати, перебуваючи на службі... Тому прошу вас клопотатися перед Наркомом про якнайшвидше звільнення мене з посади помнач ОТК» [1].

Він переїздить із сім'єю до Москви і присвячує себе лише літературній і громадсько-політичній діяльності. Наступні два роки він публікує «Прапори на баштах», «Книгу для батьків», нариси, рецензії, статті тощо. Педагог активно виступає перед читачами, педагогічною громадськістю і студентами, веде велике листування, бере участь у роботі Президії Співки письменників, а також у багатьох політичних акціях.

30 січня 1939 року А. С. Макаренко «за видатні успіхи і досягнення у галузі розвитку радянської художньої літератури» нагороджується орденом Трудового Червоного Прапора.

Першого квітня 1939-го року Антон Семенович Макаренко поїхав з переробленим сценарієм до Москви, на кінофабрику. У поїзді йому раптово стало погано. Через кілька секунд Макаренко помер. Лікарі констатували раптову смерть від розриву серцевого м'яза. У буквальному сенсі його серце розірвалося на дві половини, як яблуко. Антону Семеновичу виповнилося лише 51 рік, він багато ще міг би зробити. У руках у Макаренка був рукопис-кіносценарій. Останні слова, які він вимовив, були: «Я письменник Макаренко». Антон Семенович давно вже був хворий, йому був необхідний спокій і відпочинок. Він постійно поспішав, поспішав працювати, поспішав побільше побачити, прочитати, довідатися, поділитися всім цим з друзями. Він поспішав, щоб обігнати смерть, яка весь час нагадувала йому про себе тривожними перебоями серця. І друзі добре уявляють, як йшла ця постійна боротьба за зайвий день справжнього життя. І хоча він написав понад 150 творів (романи, повість, оповідання, п'єси, сценарії, науково-публіцистичні статті тощо), але залишилися безліч незакінчених та лише

розпочатих літературних творів, а найприкріше – так і не була написана головна праця усього життя педагога, «Методика виховного процесу», про яку він мріяв останні роки.

Отже, майже все життя А. Макаренка пов'язане з Україною (він переїхав до Москви в 1937 році, за два роки до смерті). Тут він народився, тут пройшли його дитячі та юнацькі роки, тут він отримав педагогічну освіту, розкрив себе як педагог і здійснив, за словами О. Горького, «надзвичайно вдалих, світового значення педагогічний експеримент». В Україні він написав головний твір свого життя – «Педагогічну поему».

А. Макаренко – видатний педагог ХХ ст., як слушно вказує Л. Пархоменко, чия діяльність і педагогічні погляди значно вплинули на становлення і розвиток виховних систем у різних країнах світу. Значущість його досвіду зі створення систем виховання молоді виходить за межі 20–30-х років минулого століття і ґрунтується на принципах гуманізму, соціальної рівності та свободи особистості. Макаренко створив нову філософію виховання орієнтовану на олоднення як власне процесу виховання його суб'єктів – вихованців і вихователів, так і виховного середовища. Це філософія виховання сильної особистості, здатної протистояти труднощам життя, захистити його гуманістичні цінності та примножити їх власною причетністю і конкретною справою кожного вихованця [8, 207].

Досвід педагога А. Макаренка, прославленого автора «Педагогічної поеми», «Книжки для батьків», «Прапорів на вежах», актуальний у нашій сучасній розхитаній, озлобленій, знедоленій, зубожілій, безробітній Україні. Варто повернутися назад, як слушно зауважує О. Абарінов, не до бронзового й оспіваного його шанувальниками й недругами бездоганного й солодкуватого образу Макаренка, а до земного й зрозумілого. Необхідно щонайменше перечитати глибокі й напручені приземлені твори, що містять певні рецепти того, як спробувати подолати не лише інфантилізм, невпевненість молоді в завтрашньому дні, браваду й «панти», принесені холодними вітрами на заміну віковим традиціям і цінностям, а й бездоглядність і злочинність. Позаяк сьогодні молодіжні проблеми постають набагато гостріше, ніж тоді, в трагічні тридцять роки ХХ століття [1].

А. Макаренко – великий український педагог ХХ ст., як справедливо зазначають М. Гетманець, І. Гетманець, який на основі узагальнення соціального досвіду нової історичної епохи збагатив педагогічну думку новим баченням людини і відкрив універсальні закони її виховання. Основою його педагогіки є гуманістичний прин-

цип, виражений у словах: якомога більше поваги до людини і якомога більше вимог до неї. Теоретична спадщина Макаренка стала надбанням загальнолюдської культури, тому український народ може по праву пишатися своїм сином [3, 23].

ЛІТЕРАТУРА

1. Абарінов О. Втомлене серце / Газета «День». № 63. 2009 [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/vtomlene-serce>
2. Антонова О. Педагогіка довжиною з життя / Інноваційність ідей А. С. Макаренка в педагогіці ХХІ ст. [монографія] (за ред. О. А. Дубасенюк) Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 40–48.
3. Гетманець М., Гетманець І. А. С. Макаренко і Україна. Харків : Майдан, 2015. 95 с.
4. Дубасенюк О. Життя наповнене смыслом / Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал. – Суми. – 2013. – № 3 (29). – С. 237–247.
5. «Іх поріднив полтавський край» : біобібліографічне досьє / упорядник О. Радутна; Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олеса Гончара. Полтава, 2017. – 32 с.
6. Макаренко А. Воспитание в семье и школе : пед. соч. : в 8 т. Т.4 / Сост. : М. Д. Виноградова, А. А. Фролова. – М. : Педагогіка, 1984. – 400 с.
7. Макаренко В. Мій брат Антон Семенович (Макаренко) / Рідна школа. – 1991. – № 4. – С. 58.
8. Пархоменко Л. Роль О. Волніна у становленні А. Макаренка / Дидаскал. – 2015. – № 15. – С. 204–208.
9. Ткаченко А. Антон Семенович Макаренко – подвижник соціального виховання – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://i-rc.org.ua/index.php/pedagogika/116-tkachenko-a-v-makarenko-podvijnik-socialnogo-vihovania>
10. Ткаченко А. Поезія та проза педагогічної дорogi Антона Макаренка – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.pnpu.edu.ua/zhittevivshljah-as-makarenka>
11. Ткаченко А. Професійний етап становлення А. С. Макаренка / Витоки педагогічної майстерності. – Полтава. – 2015. – Вип. 16. – С. 259–267.
12. Хиллиг Г. А. С. Макаренко и В. А. Балицкий. Два соратника на службе украинского ГПУ / Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 62. – С. 65–67.
13. Шаповал Ю. Всеволод Балицкий: доля спецслужбы кризиса долю її керівника. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.) / Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Поджур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 378–422.